

LII. ÉVFOLYAM, SZEPTEMBER—DECEMBER 1917. 5—6. FÜZET

KERESZTÉNY MAGVETŐ

SZERKESZTIK ÉS KIADJÁK:

DR. GÁL KELEMEN, GÁLFI LÖRINC.

KÖLÖZSVÁR
LEPAGE LAJOS KÖNYVNYOMDÁJA
1917

TARTALOM:

Dr. Kiss Ernő: Tompa Mihály. (Születésének századik évfordulójára) ...	198
Csiki Gábor: A valláspedagógia alapkérdései ...	202
Ébert András: Legsürgősebb teendőink ...	219
Vári Albert: Tudomány és protestantizmus ...	230
Az ideai főtanács ...	234
Irodalom:	
V. A.: Szent Ágoston vallomásai ...	238
V. A.: D. Hadorn Vilmos: Férfiak és hősök ...	240
V. A.: Jatho beszédei ...	242
Molnár Oszkár: Meumann Ernő élete és munkássága ...	243
V. A.: Férfias hit ...	244
Bibliai kézi lexikon ...	245
A mi hitünk. — A gyakorlati lelkigondozás körvonalai a gyüleke- zeti élet fontosabb területein ...	246
Emlékkönyv a reformáció négyszázéves jubileumára — „A magyar reformáció könyve.” — Apokaliptikus hangulatok — Az Út Tractatus vállalata ...	247
Egyesült erővel! ...	248
Különfélék:	
Olvasóinkhoz! — „A bibliakritika és a gyakorlati felkipásztori mű- ködés” — A reformáció 400-dik évfordulója ...	249
Országos Evangéliumi Protestáns Szövetség ...	250
A lelkészek háborus segélye — A debreceni egyetem teológiai tisz- teletbeli doktorai. — Béke-szózat. — Az 1848. évi XX t.-c. végrehajtása. — A párbaj eltörlése ...	251
Anyá-, csecsemő- és gyermek-édelem, mint tantárgy a leányiskolákban	252
Oláh iskolák ...	252
Év. teol. fakultás a pozsonyi egyetemen. ...	253
Gyász hírek: Tordátfalvi Halmágyi Sándor. Káli Nagy István. Gyön- gyössy Béla. — Nyilvános köszönet ...	254

A Keresztény Magvető a szabadelvű kereszténység nagy cél-
jait és a tiszta keresztény teizmus tudományos érdekeit szol-
gálja. Ezért célja szerint vallási, erkölcsi, társadalmi, nevelési
és bölcsészeti értekezéseket közöl; figyelemmel kíséri e kérdé-
sek irodalmát s a hazai és külföldi egyházi és iskolai élet moz-
zanatait. Megjelenik minden második hónapban 4 ivnyi terje-
delemben. Egyes szám ára 1 K. Előfizetési díj 6 K, pártolói
díj 8 K. A folyóiratot illető közlemények dr. Gál Kelemen ne-
vére (Kolozsvár, unitárius kollegium) küldendők.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LII. évfolyam.

Szeptember - December

5 - 6. füzet.

Tompa Mihály.

(Születésének százados fordulójára.)

Irla: dr. Kiss Ernő.

E világrengető, mindnyájunkat oly nagy próbákra vető esztendő száz év előtről két napnak emlékét hozta vissza, melyeken le kellett volna rázni magunkról az idegölő ma minden gondját, aggodalmát, minden keserűségét és gyászát és ünnepelőbe öltözve kellett volna hódolnunk fajunk géniusza előtt dicsőítve és áldva, hogy e két nap drága szülötteit adta nekünk. Az egyik nap volt március 2-a, a másik szept. 28-a, amannak szülötte Arany János, emezé T. M.

Ám az élet-halálharc e megdöbbenően fenséges és rémesen kicsinyes napjaiban, midőn a jövő vajudik, nem jut idő a múlt emlékezetének. Még a nagyok oly nagyjának, mint a minő Arany volt, sem áldozhattunk úgy, amint illett volna; T. M. emlékezete szinte egészen belevész a szemünk előtt folyó események óriási hullámaiba. Lopjuk meg a mát és az ősz sárguló, hulló lombjai között idézzük föl a költő emlékezetét, a méla-bús őszi világ énekesét.

Tompát együtt szokták emlegetni Petőfivel és Arannyal. A népies irány diadalra vivőiül és legnagyobb mestereiül szerepelnek ők hárman. Ha arra a barátságra gondolunk, mely P-t, A-t és T-t összefűzte, helyes ez az együttemlegetés. De ha azt akarjuk vele mondani, hogy hárman együtt és egyenlő mértékben gyakorolták azt a döntő befolyást költészetünkre, mely a virágzás hatalmas lendületét adta meg neki, akkor Tompát el kell választanunk P-től és A-tól tehetségének szerényebb mértéke és hatásának szűkebb volta miatt.

A népies irány egyébként is benne volt már a korban, melyben T. föllépett. A romantikus kor volt ez, mely már ekkor azt a fázisát élte, mikor a középkor sejtelmekkel és borzalmakkal teli világtól, a lovagkor mindenre kész hőseitől, a nem-

zeti történet mult nagyságaiból a szabadabb eszmék mindinkább a nép felé fordítják az érdeklődést.

A kornak ez az iránya fogékony kebelre talált T.-ban, akit származása egészen a néphez csatolt. Ősei ugyan nemesek voltak, — Szász Károly szerint eredetileg a székely földről, a Háromszékben ma is virágzó kisborosnyói Tompák közül szakadtak volna ki Borsod vármegyébe,¹ de az az ág, melyből a költő való, igen szerény sorban élt. A költő szülei talán éppen mindegyiknél szegényebbek voltak. Az anya nem is bírta sokáig a nyomorúságot, korán meghalt és a kis árva nagyszüleihez került Rimaszombatból, szülővárosából, Igricibe, a borsodi kis faluba. Itt nőtt föl a nép között a nép ősi foglalkozásában. Egy kedvező véletlen ragadta ki innen a sárospataki kollégiumba. De már 15 éves volt, mikor odakerült. Gyermekek-kora környezeténck alakjai, viselkedése, gondja, bűja, öröme, minden szokása és tiszta nyelve tehát jól bevésődve voltak már a serdülő lelkébe. De jellemző ez a kései iskolába jutás T. egész költészetére, mert ebben van a nyitja annak, hogy lassan fejlődött ki.

Tanulópályája nehéz és küzdelmes volt, de erős akarata mindenén diadalmaskodott. Kétszer félbe szakította mégis tanulmányait; egyszer szegénysége miatt, amikor Sárbogárdra ment egy évre segédtanítónak, másodszor, már majdnem a végén, betegsége miatt. Pedig ekkor már híres deák volt; versei ismeretessé tették nevét, az *Athenaeum* is költői közé sorozta már, barátságba jutott Szemere Miklóssal és Kazinczy Gáborral, sőt átszenvedte már a reménytelen szerelem fájdalmát is. De egészsége gyöngye lábön állott, amit súlyosabbá tett jövődjének bizonytalansága is. Egészségének ugyan Bártfa használt, de jövőjére kevés reményt nyújtott az a nevelői állás, melyhez Eperjesen jutott a Péchy-családnál.

Eperjesi tartózkodása mégis nevezetessé vált életében: itt ismerkedett meg Petőfivel, akinek lánglelke élesztette az ő lelkének tüzét is és személyes befolyása döntően ragadta a népies irány felé, bár eddig inkább Vörösmarty és főként Bajza költészetének hatása alatt állott. Így történt hogy amit már előbb

¹ A Tompa M. összes költeményei elé írt életrajzban, I. 7.

megkezdett, most Sárospatakra térvén vissza még, buzgóbban gyűjtötte a népregéket és mondákat és lázasan fogott feldolgozásukhoz. Költeményei szaporodtak, a *Pesti Divatlap* és az *Életképek* felébresztették irántuk a várakozást és a költő Pestre sietett, hogy kiadásukat előkészítse, meg — hogy ügyvédnek készüljön. De ennél is jobban vonzotta a vágy, hogy az irodalom középpontjába jusson 1846-ban megjelent *Népregéi és népmondái* szokatlan nagy sikert arattak: egy hónap alatt már a második kiadás került sajtó alá. A pesti írók sem a riválist látták benne, hanem a jó barátot. Különösen Petőfi örült sikerének, be is vette őt a *Tizek társágába*. Mégis a dicsőség e napjai voltaképpen a szenvedések napjai voltak T.-ra nézve: anyagi gondok is bántják, beteg is lesz és kénytelen a Rókus-kórházba fölvetetni magát. Ennyi épen elég volt a pesti életből. Tompa búcsut mond barátainak, az ügyvédségnek, a fővárosnak s visszatér a vidékre, hogy ott élje le ezután életét.

A *Népregék és népmondák* egyszerre híressé tették nevét az egész országban. Tetszetek a közönségnek a népies történetek változatossága, a néphagyományoknak és a népköltészetnek fel-felcillanó motívumai, az előadás népiessége. Együtt vallotta a kritikus Erdélyi Jánossal, hogy T. „új pálya rögeit törte s megküzdött az első nehézségekkel”. Pedig e népregék és mondák T. igen kevésé sikerült alkotásai. Első sorban is feltűnő, mily kevés e versekben a mondai elem, az, amit Arany később „epikai hitelnek nevezett s ami van is, azt is „szépen körülprémezve adja”, — amint ugyancsak már Erdélyi megállapította; ¹ sőt olykor T. szándékosan cseréli ki azt, amit a népnél talált, a maga képzelete teremtményével. Szerkezetein is sok a kifogásolni való: sok a felesleges, az oda nem illő, az aprólékos. Elősegíti a szerkezetek egyhangúságát a sokszor sallangos, csak olykor sikerült bevezetés is. Mégis e költeményeknek megvan a maguk irodalomtörténeti jelentősége: hiveket hódítanak az új iránynak azok körében is, akik a régi romantikus irányhoz szokva még némi borzongással hallgatják Petőfinek már teljes erővel fölzendülő dalait.

¹ Erdélyi, Szépirodalmi Szemle 1847. Pályák és Pálmák. Bpest 1886. 32). 315.

A vidékre, egy kis faluba húzódo Tompa még kísérletezik az elbeszélő költészettel, midőn egyszerre megjelenik a *Toldi*, melynek tökéletessége megmutatta, hogy Arany van hivatva arra, hogy az epikában ugyanazt hajtsa végre, amit Petőfi tett a lirában.

De Petőfi, aki rajongó lelkesedéssel üdvözli Aranyt, nem fordul el azért T-től és ő az, aki először egybekapcsolja a három nevet: „Átaljában: — írja Aranynak mindjárt második levelében — Arany, P., T., isten-krisztus-ugyse szép triumvirátus, s ha dicsőségünk nem lesz is oly nagy, mint a római triumvirátusé volt, de érdemünk, úgy hiszem, lesz annyi, ha több nem.“¹ Mikor azonban P. „a népköltészet képviselőit“ egyesíteni akarta Jókai *Életrajzok* c. lapjában, — T. nem lévén eléggé tájékozva P. céljairól, tovább ír a *Pesti Divatlapba* is, — amivel magára haragította a költőt. Még egyszer találkoztak egymással, 1848 tavaszán, mikor lázban égett egész Pest, amikor P.-t a várt, az óhajtott forradalom szele sodorja magával. A csendes faluból odacsöppent T. nem tud tájékozódni e lázas napokban sem az emberek, sem az események között; még alkalmat sem tud találni, hogy P.-vel szóba hozhassa elhidegülésüket. Így válnak el egymástól: T-t útja Gräfenbergbe viszi, ahol betegségére keres gyógyulást, P-t lelke a csaták zajába, ahol a megdicsőülés vár reája.

Mire T. hazajön a fürdőből, itthon már kitört a harc. Az elején ő is részt vett a schwechati ütközetben. Ám az ő hivatása nem a harc volt. „Úgy hiszi, hogy a néphez intézett minden okos szó, mint minden kar a csatában, figyelmet érdemel. És én — írja — az okos szó apostolának ajánlkozom.“² Viszszament tehát bejei hívei közé. Azután már távol maradt az eseményektől, — bár érezte ezek súlyát, mikor Schlick hadai őt is kifosztották. A küzdelmek e nagy napjaiban kezdett T. sorsa jobbra fordulni. A bejei kicsiny eklézsiából a jövedelmesebb keleméri egyház lelkészévé lett s 1849. május 1-én nőül vette élete hűséges párját, Zsoldos Emiliát.

E napokban lantja csaknem egészen hallgatott. De már

¹ Arany János hátrahagyott levelei I. 56.

² Váczy, Tompa életrajza Bpest 1913, 89.

közel volt az idő, midőn megrendül újra és végre egészen a saját hurjain játszva azok a költemények teremnek rajta, melyek a költő legszebb alkotásai, neve dicsőségének örök hirdetői, — akkor egy gyászban levő nemzet szívének legmeghatóbb megnyilatkozásai voltak.

Elkövetkezett a nagy katasztrófa és utána az elnyomatás keserű esztendei

Bús a tájék hervadáskor . . .
 Úgy elnémult a dalos had!
 Hegy-völgyön a tündér sátor
 Ki hitte, hogy így leroskad!
 Ki hitte, hogy haloványon
 Iluny le a szép csillag fénye?
 A szép reménység, boldog álmom:
 Fájdalonná válik végre? [*Hallgass!*]

Valóban elnémult e napokban a dalos had, a költők kezében mint ha eltörött volna a lant. Aki legkitörőbb lelkesedéssel üdvözölte a nemzet szabadságát, — ott porladt már jeltelen sirjában a segesvári síkon. Aki hinni és remélni tanította a nemzetet, — most kétségbeesve keresett egy reménysugárt és megtört a reménytelenség sötétségében. S a többiek? Ki börtönben sinylődött, ki bujdosott szerte a hazában, ki visszahúzódott csendes fészkebe, — de mindenik csak magát emésztette s magában emésztődött.

S ekkor megzendült T. éneke. De félve még és képekbe rejtve mondanivalóját.

Száraz ágon, hallgató ajakkal
 Meddig ültök, csüggéd madarak?

De a képen keresztül megvillan az igaz értelem s a termeszet pusztulásában megismerszik a haza pusztulása:

Nagy vihar volt. Feldúlt berkeinken
 Enyhe, árnyas rejtek nem fogad:
 S ti hallgaltok, elkészültök innen?
 Itt hagynátok bús anyátokat?

A költő szava egyre erősödik; egyre tisztábban cseng felénk, mikor biztatja a költőket, hogy hozzanak dalt a hajdan

lombbal, virággal gazdag tájról, vagy zengjék a jövőt, hiszen dalukra könnyebben derül fény, hamarabb kihajt a holt berek s hatalmasan árad szavából a „nagy világon e kívül nincsen számodra hely“ megható körülírása :

A bokorban itt az ősi fészek,
Mely nővelte nagyra szárnyatok
Meggpihenni most is abba tértek,
Bár a fellegek közt járjatok
S most, hogy a szél összevissza tépte :
Ugy tennétek, mint az emberek ?
Itt hagyjátok, idegent cserélve . . .
— Fiain, csak énekeljetek. [*A madár fiához.*]

Erre következett *A gólyához* c. verse, melyben oly szívtépő fájdalommal kesereg elveszett hazája romjain, mint Jeremiás kesergett egykor Jeruzsálem pusztulásán. Tompa e költeményeivel emelkedett a hazaszeretet nagy költői közé. Nem a klasszikus óda fenséges hangján szólal ez meg nála, mint Berzsenyiné; sem a reménytelenség jajongó fájdalmaival, mint Kölcseyné; sem a nemes páthosz ragyogásával, mint Vörösmartynál; sem a magával ragadó lelkesedés tűzével, mint Petőfinél; sem a meghiggadt bölcsesség melegével, mint Aranyánál. *A gólyához* című költeménye miatt kiállott szenvedése, a természet képeibe és a biblia jelképes beszédeibe való elmerülése egyaránt előidéztek, hogy az elnyomatás évei alatt mindinkább magába vonulva, mind többet elmélkedve és tépelődve szimbolumokban, allegóriákban példázza érzelmeit. Ez a forma nem elvont eszmék többé-kevésbé sikerült kifejezője lesz nála; hanem mély és igaz érzelmek hordozója. S olyan jól illik ez azon idők egész természetéhez. A nyílt szót büntetés éri, az őszinte megnyilatkozás gyanút kelt. Vagy titkolózni kell, vagy szimbolumokat keresni. Ehhez ért különösen Tompa. Már regéiben és mondáiban is felöltő sajátága, hogy a történetet egy-egy eszme hordozójává teszi. A természet képei és megnyilatkozásai egészen egybefornak lelkével és érzelmei kifejezőivé válnak. Életre kelnek előtte a virágok, megérteni igyekszik természetüket és jelképes történeteket költ róluk. Így keletkeznek *Virágregéi*, melyeket még 1848-ban kezdett írogatni. Mindez együtt könnyűvé teszi neki, hogy midőn nyíltan nem szólhat, allegóriákban mondja el érzelmeit a

nemzetnek. S a nemzet megérti és vele sir, vele kesereg a hazán, mely elveszett. De sajátságos, hogy míg a vad kétségbeesés szilaj himnuszában, Vörösmarty *Vén cigány*-ában is felcsillan a remény, hogy lesz még ünnep a világon; hogy míg Arany hazája vesztét sirató *Rákhel siralmá*-ból is kihangzik a jövőendő biztatása; Tompának éppen a leggyászosabb napokban nincs szava, mely hitet ébresztene, mely reménnyel biztatna. Csak nagysokára mer ennek kifejezést adni allegóriái egyik leg-hatalmasabbikában, az *Uj Simeon*-ban. De reménye sohasem teljes, hazaszeretete mindig aggodalmas.

Ebben bizonyára része van annak is, hogy egész életében igen kevés boldogság jutott részéül. Gyermekkorában szeretet nélkül nő fel; diák évei a sanyarúságok láncolata; ifjúsága szakadatlan küzdelem; mikor lelkészi állásba jut, paptársai ellenséges indulattal fogadják. Azután súlyos betegség gyötri. Családot alapítván, első gyermekének korai halála ragadja el születésén való örömét. Lelkét a szenvedések túlságos érzékennyé puhítván, a nyilvános és irodalmi élet még oly kicsinyes túsúrásai is nehéz kalapácsütésekként sújtják. Ekkor következik rá a legnagyobb csapás: meghal második fia, minden boldogsága. Enyhület nincs számára e csapás idején. Szemének baja is egyre fokozódik, megpróbáltatásai is egyre szaporodnak és egyre jobban elhatalmasodik rajta szervi betegsége, mely oly rohamosan ragadja a halál felé.

Ez a keserőséggel kirakott élet párosulva nagyfoku érzékenységgel és heves temperamentummal magyarázza meg, hogy T. költészetének főjellemző vonása a bánat. Amíg fiatal, csendes a bánat és tűrni tudó.

Sápadt vagvok, mint az ősz s hallgatag,
Nem érzek én sem mély fájdalomakat;
S míg bús szellő susog
S nyájas sugár dereng az őzben:
Ajkam sóhajt — és mosolyog. [*Őszel*. 1846.]

Később már kételkedőbbé válik:

Hol vagy, hol vagy életünknek
Szép tündére; boldogság?

Karjaidban kik pibennek?
 Ajkaid' kik esókdossák?
 Fényes orcád néha-néha
 Szemünk előtt megjelen:
 Vagy csak a szív álma képzeli
 Kétes ködben, fellegen? [*Boldogság*]

Érzékenysége jobban jobban fokozódik es bánata elkomorút, sőt egészen belevész a pesszimizmuszba. De bár van költeményc, melyben, mint Arany mondja róla, „oly mélység felett lebeg, hol féltjük az embert“, pesszimizmusza mégis inkább csak futó pillanat s nem állandó szempont, mint Byroné vagy Leopardié, melyből az élet hitványságát hirdetné. Kifakadásaiban sok a túlzás, nem sok a bölcsesség. Csak fiát nem tudja felejtteni, csak hazája állapota viszi közel a kétségbeeséshez. Egyébként vallá-sossága és a természet szeretete őrt állanak melleite és enyhü-letet visznek zaklatott szívébe. Ilyenkor fakad aztán ajkán az olyan költemény, mely méla bánatával megragadja és biztató szavával fölemeli lelkünket. S a kétféle lelkiállapot művészi egységbefoglalása a legtökéletesebb harmoniával gyönyörködteti lelkünket. Az ilyen művekben érezzük és csodáljuk leginkább T. nagyságát. Ime például a *Tornácomon* c. költeményc. A költő tünődve néz végig-végig .a tájékon, melynek néhány vonással művészi képét adja. A vidék, a Sajó völgye, földézi lelkében a múlt képét, de csak egy pillanatra. Hiszen tisztán süt a nap, dologban az ember, s a dolgos nép után hosszú sorral támad rudas és kalangya. A nehéz munkát meleg dalok édesítik.

Feltörök a tenyér, de a szív édesen
 Mulat s elandalog.

És elgondolkodik a költő e népen, e dalon . . .

Mi szólal meg abban: öröm vagy fájdalom,
 Húrján a kebelnek?
 S látom, hogy a virágmagvak még a sírnak
 Halmán is kikelnek.

Azonban este lesz, elcsöndesül a dal, köd ereszkedik a tájra. Szomszédok jönnek, de nem találnak olyan tárgyat, mely borongó lelküket felderítené.

Véglére elborul s nyomasztó nagy éj lesz:
 A levert lélek egy sötét vágyat érez:

Nem élni, nem élni!
 De egy-egy csillag gyúl a felhőkben távol,
 Fellobbanó fénye lelkünkbe világol:
 Remélni, remélni!

A legszebb magyar elégiák közül való e vers s párja több van T-nál. Különösen azok közt a versei közt, melyekben az ősz borongó, méla képei egybefornak érzelmeivel. T. egészen át tudta vinni lelkét a természet képeibe, együtt érzett velük s kép és érzelem tökéletes harmóniába egyesülve jutott kifejezésre. (*Őszi tájnak . . .*)

Hazafias allegóriáival együtt efajta művei fogják T. nevét megőrizni a halhatatlanságnak. De korának egyéb versei is tetstettek. Ez az elismerés volt az, mely a költő életére derütvetett. A Kisfaludy Társaság már 1846-ban tagjává választotta, az Akadémia 1858-ban iktatta tagjai közé és 200 aranyos nagyjutalmával éppen halála előtt tüntette ki.

A költő anyagi helyzete is javult idő folytán, kivált mióta 1851-ben Hamvára hívták meg papnak. Itt a Sajó jobbpartján egy nyájas, verőfényes lankaságon folyt le ettől kezdve T. élete. Innen csak ritkán mozdult ki. Egyik ilyen kimozdulása közelebről érint bennünket, erdélyieket.

1856-ban egyik barátját kísérte el Kolozsvárra, ahol megkülönböztetett tisztelettel fogadták. Gróf Mikó Imre látta vendégeül, Mihály napján nagy társaságot gyűjtött össze tiszteletére. Itt szerzett élményeiből fakadt *Gr. Mikó Inréhez* írt ódája. Kolozsvárról T. Désre ment Medgyes Lajosnak, akkor jőnevű költőnek látogatására. Hogy mily jól érezte magát Erdélyben a költő, két, Aranyhoz írt levele fényesen tanúsítja.¹

Ilyen jó napjai azonban fogytán voltak már nagyon. Szív-baja elhatalmasodik a különben erős emberen és hosszú vergődés után 1868. július 30-án kioltja életét.

Költői tehetségének teljességében hunyt el T. M.; de amit műveiben így is ránk hagyott, olyan örökség, melyre büszkék lehetünk.

¹ Arany J. Hátrahagyott levelezése I. 400, 402. Kolozsvári tartózkodásának kellemessé tételében nagy része volt Nagy Lajosnak, az unit. kollégium költői lelkű tanárának is.

A valláspedagógia alapkérdései.

Irta : Csiki Gábor.

A dogmatikus keresztény vallástanítás az utóbbi időben visszahatásképpen egy olyan pedagógiai irányzatot váltott ki, mely a nevelésből minden vallási elemet kiktűszöbölendőnek vél. Már Dodel feltette a kérdést: „Mózes-e vagy Darwin?“ S Darwin javára döntött. Követői megszaporohtak s gyakorlati érvényesülést keresnek. Hol van az igazság?

A dogmatikus vallástanítás hibája ép az, hogy dogmatikus, abszolútnak vélt igazságok bemagoltatásával akarja megoldani a vallásos nevelés kérdését. A vallási elem nélküli erkölcsi nevelést sürgető pedagógia alaptévedése pedig az, hogy a vallást jórészt csak dogmai megnyilvánulásában nézi, lényegét nem látja s a dogmákkal a vallást is eldobja. Nézetünk szerint a vallás az ember lelkének alaprincipiuma, szükségyszerű élménye, az emberi élet „létfeltétele, a kulturának is végső és legfőbb tényezője“. Ezért a nevelésben a vallással feltétlen számolnunk kell. Természetesen más célkitűzéssel s ennek megfelelően más módszerrel, mint azt a dogmatikus irányzat teszi. Szakítanunk kell azzal, ami meddőnek, sőt károsnak bizonyult. Gondoskodnunk kell új lehetőségekről, melyek útján komoly és öntudatos vallásos személyiségeket nevelhetünk.

Látni fogjuk, hogy a mi nevelési célunk: *személyiség, vallás-erkölcsi jellem*, ki a mindenség organizmusában Isten által kijelölt sajátos helyét, hivatását vallási tapasztalatában felismerve, Istentől nyert legjobb tehetsége szerint, lelki szükségyszerűség erejével törekszik a hivatás betöltésére, az Atya akaratának teljesítésére. E szempontból ítélve, minden nevelés vallásos nevelés s a vallás egyszerűsmind nevelés is.¹

¹ E gondolatnak leghatározottabb kifejezést Peabody adott. A meggyőzés erejével bizonyítja, hogy nevelés = vallás, vallás = nevelés. The religion of an educated man V. ö. Imre Lajos: „Gyermek vallása“ 79-82.